

Murai András – Németh Brigitta

„A rendszer rajtuk tartotta óvó szemeit”

Megfigyelések az egykori Gulag-rabok körében

A Gulagról 7–11 éves fogság után hazatért magyar „politikai elítéltek” a társadalom megbélyegzett tagjai maradtak egészen a rendszerváltozásig. Megkülönböztetésük egyik jele az volt, hogy az államvédelem különösen veszélyes személyekként nyilvántartotta és megfigyelte őket. Már 1953-ban, amikor a szovjet lágerekből először visszatértek az 1945 és 1948 között kémkedés és hazaárulás többnyire koholt vádjával elítélt rabok, elrendelték nyilvántartásukat.

A Gulagot megjárt egykori foglyok hozzátartozóinak emlékezetében úgy él, hogy a Kádár-rendszerben megfigyelt, ellenőrzött és ezért megkülönböztetett család volt az övék. Ez derül ki azokból az interjúkból, amelyeket túlélők gyermekeivel (néhány esetben unokáival) készítettünk azzal a céllal, hogy megismerjük a szülők sorsának családi emlékezetben való tovább élését: mit és hogyan beszéltek, vagy miért hallgattak a szovjet lágereket megjárt emberek szenvedéstörténetükről.¹ Jelen tanulmányhoz az eddigi 34 interjú megfigyelésekre vonatkozó részleteit használtuk fel.

Az alábbiakban először arról lesz szó, milyen nyomot hagyott a családi emlékezetben a szovjet lágerből hazatért szülő folyamatos hatósági ellenőrzése. Ezt követően két egykori rab megfigyeléséről írunk, akik eltérő okokból érdemelték ki az állambiztonság figyelmét. Egyikük Rózsás János, a Gulagról szóló magyar önéletrészek egyik első szerzője,² akinek több mint három évtizeden keresztül figyelték a tevékenységét, miközben egy időre maga is ügynök lett. A másik volt Gulag-rab épp ellenkezőleg, lágérelményeiről ritkán, legfeljebb pár pohár bor után mesélt falubeli ismerőseinek,³ mégis tíz évig készültek róla jelentések – igaz, ezt nem annyira a szovjet munkatáborban töltött hosszú éveknél, mint „hor-thysta katona” múltjának „köszönhette”.

ELHURCOLÁS, HAZATÉRÉS, NYILVÁNTARTÁS

1944 végétől 1948-ig Magyarországról több százezer polgári lakost hurcoltak el Gulag- és Gupvi-lágerekbe.⁴ Az Urálon túli, ázsiai területeken lévő Gulag-láge-

¹ Az interjúkat az ország különböző településein élőkkal készítettük, Budapesten, Csetényen, Keszthelyen, Körmenten, Ózdon, Pécsen, Püspökmolnáriban, Szombathelyen, Tésen és Veszprémben.

² Az első magyar nyelvű visszaemlékezés *Az embertől keletre* címmel Gábor Áron munkája, 1967-ben jelent meg Münchenben.

³ Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁴ Gulag: Lágerek Főigazgatósága; Gupvi: Hadifogoly- és Internáltügyek Főigazgatósága.

rekbe az úgynevezett politikai foglyokat vitték, szovjet bírósági ítélet alapján. Itt általában 7–11 évet töltöttek a magyar rabok. A Gupvi-lágerekbe bírósági ítélet nélkül, tömeges elhurcolás következtében, németként való internálás, etnikai tisztogatás vagy hadifogolylétszám-kiegészítés következtében került több ezer civil.⁵ Ez utóbbi kényszermunkatáborot nevezik a köznyelvben málenkij robotnak, itt a fogság többnyire 2-3 évig tartott.

Az elhurcoltak számáról a téma kutatói részben eltérő adatokat publikálnak. A teljes létszámra vonatkozóan Bognár Zsolt összegző munkájában azt írja: „A Szovjetunióba tömegesen vagy személyes ítéletek alapján kényszermunkára hurcoltak létszáma csak a mai Magyarország területét tekintve mintegy 700 ezer fő volt.”⁶ Többségük katonaként, egyharmaduk civilként került a lágerrekbe. Stark Tamás szerint a civilként elvittek száma 120 és 200 ezer közé tehető.⁷ A „politikai” elítéltek esetében még nagyobb a bizonytalanság, Stark Tamás állítása szerint „a Gulagra hurcoltak számával kapcsolatban nem állnak rendelkezésre megbízható adatok”.⁸ Menczer Gusztáv, egykori Gulag-rab, a SZORAKÉSZ (Szovjetunióban volt Magyar Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete) alapítója egy 2000-ben megjelent anyagában 20 ezer főre becsülte a szovjet hatóságok által elítélt magyarok számát. Ugyanő később 40 129 főről ír.⁹ Egy másik adat a szovjet források alapján 14 ezerre teszi az 1949-ben a Gulag büntetőtáboraiiban lévő magyarok számát¹⁰ (ehhez hozzá kell tennünk, hogy ebben nincsenek benne a halottak).

A Gulagról alapvetően két turnusban, 1953-ban és 1955-ben tértek haza a túlélők – nagyságrendileg 2500 ember.¹¹ Egy részük itthon további hosszú hónapokat töltött börtönben Jászberényben,¹² majd mint „hadifoglyokat” bocsátották el őket a magyar hatóságok. A borzalmas lágerélet során szerzett lelki és fizikai sérülésekkel, betegségekkel kellett újrakezdeniük az életet, úgy, hogy „másodrendű polgárnak számítottak, karrierlehetőségük korlátozott volt”.¹³

A Politikai Nyomozó Osztály felkészült a Szovjetunióból hazaengedett foglyok érkezésére, hogy „elhárítás céljából meg tudják tenni a szükséges intézkedéseket”.¹⁴ A volt foglyokat nyilvántartásba vették, rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen, a nyomozók munka- és lakóhelyükön érdeklődtek felőlük. 1956 után folytatódott a volt Gulag-rabok megfigyelése, sokak operatív kartonját a nyolcvanas évek végéig vezették.

⁵ Bognár 2017: 87–146.

⁶ Bognár 2017: 10.

⁷ Stark 2006: 105.

⁸ Stark 2016: 82.

⁹ Menczer 2016: 159.

¹⁰ Varga 2010: 164.

¹¹ Menczer 2016: 104.

¹² Jászberényben 253 főt tartottak fogva (Menczer 2016: 257–268).

¹³ Stark 2016: 83.

¹⁴ ÁBTL V-143 319.

1963-ban a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága rehabilitálta az egykori Gulag-rabokat, az ítéletet ügyükben hatályon kívül helyezték, és erről értesítették a magyar Belügyminisztérium III. főcsoportfőnökségét, eljuttatva hozzájuk a rehabilitáltak névsorát is. Nevüket ekkor a III/2. osztály nyilván tartásából törölték. Az Igazságügyi Minisztérium Katonai Főosztálya ennek megfelelően értesítette a Belügyminisztérium Politikai Főcsoportfőnökségét, miszerint a magyar állampolgárokkal szemben a szovjet bíróságok felülvizsgálták az ítéletet, s azt hatályon kívül helyezték bűncselekmény hiányában. „Ezen személyeket tehát rehabilitálni kell tekinteni.”¹⁵ A rehabilitáció azonban egyáltalán nem jelentette a megfigyelések megszűnését.

A MEGFIGYELÉSEK A VISSZAEMLÉKEZÉSEKBEN

A túlélők visszaemlékezései megerősítik, hogy 1953-tól, rögvest hazaérkezésük után figyelemmel kísérték életüket. A folyamatos vegzálásra így emlékezik egyikük: „Mert miután hazamentünk, többször behívtak ide, behívtak oda, nem hagytak nyugton. Állandóan a rendőrségre jártunk.”¹⁶ A következő történetből pedig az derül ki, hogy az államvédelem igyekezett megakadályozni az egykori rabok kapcsolattartását.

„1954 nyarán vasárnaponként a Csillaghegyi strandon jöttünk össze néhányan és beszélgettünk – természetesen oroszul – a helyzetünkről. Az állandó 12-14 sors-testvér közül, rendes állásom csak nekem volt. Az egyik alkalommal a közelünkben napozó férfi megszólalt oroszul. »Elfelejtették, hogy mire figyelmeztették magukat a Szovjetunióban és Sóstón egyaránt. Úgyhogy hallgassanak! Ez az utolsó figyelmeztetés!« Kissé kényelmetlenül éreztük magunkat és abbahagytuk a közös strandolást. Megértettük, hogy minden lépésünket figyelik!”¹⁷

Az 1956-os forradalom után elsősorban az érdekelte az állambiztonságot, hogy a Szovjetunióból átvett „hadifoglyoknak” volt-e bármilyen szerepük az „ellenforradalmi” tevékenységben.

„A telefonomat lehallgatták, a kapitányságra rendszeresen kellett járni, Budafokra, az elhárításhoz kellett menni. Mindig nyugtattam őket, hogy én nem csináltam semmit. Monok elvtárs volt, aki figyelt engem. Egy alkalommal el is jött, bemutatkozott, elmondta, hogy valamit csinált 1956-ban, és hogy ne legyen következménye, elvállalta az én megfigyelésemet.”¹⁸

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-9698/5/70.

¹⁶ Interjú Poszlovsky Vilmossal (Bogár 2016: 74).

¹⁷ Menczer 2016: 60.

¹⁸ Interjú Szabó Lászlóval (Bogár 2016: 54).

Házmesterek és szomszédok

Az állambiztonság számára a megfigyelték közvetlen környezete jelentette a legfontosabb információszerezési lehetőséget, amiről természetesen az érintetteknek is tudomásuk volt. Gyakran a házmesternél érdeklődtek: „mert 1989-ig a rendszer, az nyomon követte az öreget. A házmesternél, [...] akkor még a rendőrség a házmesterhez ment, és érdeklődött utána, hogy mi van.”¹⁹ Van, aki úgy emlékezik, óvatosnak kellett lenniük a megfigyelések miatt: „Nemegyszer kaptam információt a szomszédoktól, hogy édesapám által az egész család megfigyelés alatt volt. Még akkor is, amikor az apám meghalt, még utána is. [...] Ők mondták, hogy vigyázzatok, hogy miről beszélgettek, mert megfigyelés alatt vagyunk. Ez a rendszerváltásig volt.”²⁰ Másik visszaemlékezőnk, akinek édesapja 1945-től 1953-ig volt lágerben, a megkülönböztetést emelte ki. „Állandóan járnia kellett Zircre a rendőrségre jelentkezni, először kéthetente, aztán havonta, aztán fél-évente, a járási rendőrségre. [...] De mindenhol azért egy kicsit meg volt úgy különböztetve.”²¹ Falun, ahol mindenki ismerőse mindenkinek, nyilvánvalóbb a megfigyelő kiléte, s talán az együttélés kényszerű helyzete miatt hamarabb történik a megbocsátás is. Egyik interjúalanyunk elbeszélése szerint:

„[a házukkal szemben] építkezett oda egy rendőr és ő figyelte meg apámat, mert még a hetvenes évek végén is figyelték. Tehát, folyamatos megfigyelés alatt volt. [...] a rendőr volt, aki megfigyelte apámat. Rendes ember, neki muszáj volt a munkahelye miatt. Mondták neki, hogy figyeld meg a Lippertet, mert ott van szemben. Senki nem tudja, hogy te megfigyeled. Munkájából adódóan. Nem haragszik rá senki. Nem kérte ki senki a papírját.”²²

Van, akiben a család zaklatása hagyott nyomot:

„És miután édesapámat megfigyelték nagyon-nagyon sokáig, ebből mi annyit érzékelünk, hogy kéthetenként becsöngetett egy vagy két ballonkabátos úriember, és megkérdezték, apátok hol van. Nem tudjuk. Puff egy pofon. Az egész gyerekkorunk ezzel teltett, hogy nem tudtuk, hogy hol van apánk. Soha nem mondta meg, hogy hova megy. Azért, hogy bennünket megóvjon.”²³

¹⁹ Interjú Fekete Zoltánnal, 2018. március 29.

²⁰ Interjú Hajnal Tiborral, 2018. augusztus 2.

²¹ Interjú Lippert Ferencsel, 2018. július 6.

²² Interjú Lippert Ferencsel, 2018. július 6.

²³ Interjú Menczer Erzsébettel, 2018. május 13.

„Politikailag passzív, káros szenvedélye nincs”

Balogh László Gulag-elítéltről részletes információkat olvashatunk az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött jelentésekben. A Kádár-rendszerben folytatott megfigyelésének indítéka az lehetett, hogy ő is azon foglyok közé tartozott, akiket a Szovjetunióból való hazaérkezésük után különösen veszélyes elítéltként hónapokig Jászberényben tartottak fogva. Balogh Lászlót 1945-ben 8 év lágermunkára ítélték, a szovjet bíróság szerint kémtevékenységet végzett. 1949-ben, már a Szovjetunióban, 25 év szabadságvesztésre ítélték. Az állambiztonság jelentése szerint ennek oka az volt, hogy két társával megszökött a Gulag egyik rabtelepéről:

„Balogh és a banda többi tagja rátámadtak két kísérőjükre, akiket kóvel megsebesítettek, elszedtek tőlük két géppisztolyt, 70 db éles löszert és elbújtak. [...] két vadással találkozott, akiket kifosztottak, majd megöltek. [...] Megtámadtak egy erdőgazdaságot, lovakat raboltak, élelmiszert és ruhát.”²⁴

Azok a tettek, amelyek a szovjet és a magyar hatóságok szemében súlyos bűncselekménynek minősültek, fél évszázaddal később Balogh Lászlót a Gulag-túlélők legendás alakjává emelték. Szökései vándortörténetté váltak a túlélők gyermekei körében is, több interjúalanyunk idézte fel „kalandjait”.²⁵

Balogh László 1956-ban szabadult, 1958-tól 1969-ig F-dossziét (figyelő dossziét) vezettek róla. 1969-ben a bűnügyi nyilvántartásból törölték, az indoklás szerint „magatartása ellen kifogás nem merült fel. Lakóhelyén zárkózott magatartást tanúsít. Szabadidejét családjá körében tölti [...]. Káros szenvedélye nincs. Családi élete rendezett. Politikai téren passzív magatartást tanúsít.”²⁶ 1966-ban a „rendőri információ” a lakóköznyezetében élők (házfelügyelő, lakók), valamint a munkatársai elbeszélései alapján készült. Ezek szerint „az ellenforradalom alatt semmiféle ellenséges magatartást nem tanúsított. [...] Munkatársai szeretik és megbecsülik.” A feljegyzés kitér az életkörülményeire is. „Egyszobás lakásban neveli feleségével négy gyermekét.”²⁷ Lakásuk szépen be van rendezve. [...] van még Lehel hűtőszekrény, mosógép, centrifuga, porszívó, televízió és rádió.”

Egy 1966-ban, a Politikai Osztály részére készült feljegyzés alapján „egyoldalú ellenőrzés adatai szerint magatartásával probléma nincs. Politikailag tartózkodó.” Balogh László fia jól emlékszik a gyermekként átélt folyamatos ellenőrzésekre:

²⁴ ÁBTL V-143 319.

²⁵ „Laci bácsi renitens volt, amíg élt, a szökődéseivel. Egy legenda volt. Míg élt, ezt csinálta. Non-konformista” (interjú Pregitzer Fruzsínával, 2018. április 16.).

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-16 615/20.

²⁷ Ugyanez a jelentés másutt két gyermeket említ.

„Édesanyám házmester volt, négy ház tartozott hozzá. Édesapám Budapesten, Óbudán a budapesti Harisnyagyárba’ dolgozott három műszakban. És volt egy lakóbizottsági elnök [...] sokszor megkeresték őket is, hogy veri-e a családot, iszik-e satöbbi. De aztán 77-ben innen elköltöztünk a Vadász utcába. Ott már ugye nem nagyon jöttek.”²⁸

A megfigyelés nemcsak az államhatalom és az egyes személyek közötti viszonyra terjedt ki, hanem előfordult, hogy az egymást jól ismerő családokra is. Vidi József Gulag-túlélő, akit 1947-ben 23 évesen vittek el, arról számolt be, ismerte a feljelentőjét. „Itt a szomszéd utcában kommunista család, ők voltak itt Keszthelyen az első számú kommunisták. A nő jelentett fel. És akkor innen hazulról vittek el engemet.” Története azonban nemcsak a múlttól szól, hanem a családok közötti ellenséges viselkedés „továbbörökítéséről” is. Napjainkban történt, mikor az idős Vidi József a városban találkozott egykori feljelentőjének gyermekével.

„Leléptem a padkáról, akkor megszólal a hátam mögött ez a hölgy. Jóska, álljon meg. Megállok. Én nem ismertem meg. Megállok, megfordulok. Mondom, tessék. Azt mondja nekem, ne legyen ám olyan nagy legény, mert nálam megvan minden papír, hogy mik voltak, meg mit csináltak. És akkor derült ki, hogy ez a lány, ez annak a családnak a lánya.”²⁹

Beszervezési kísérletek

A Gulagról hazatérteket nemcsak megfigyelték, hanem többüket megpróbálták arra is rávenni, hogy működjenek együtt az államvédelemmel, illetve a párttal. Menczer Gusztáv írja a Gulag magyar vonatkozásait áttekintő könyvében: „Igaz, végeredményben jól állunk, mert a túlélő alig több mint 2200 sorstárs közül csak féltucatnyi áll kapcsolatban a belső karhatalommal.”³⁰ A túlélők is beszámolnak visszaemlékezéseikben arról, hogyan próbálták beszervezni őket:

„Mikor nagy nehezen megkaptam az útlevelem, behívtak a rendőrségre, és ott egy Csaplári őrnagy nevű III/III-as ügynök fogadott. Azt mondta nekem ez az ember: »Ha kimegyek nyugatra, elvárom, hogy mindenről számoljon be, mert gondolom, elmegy az unokabátyjához, Linzbe, mert remélem, tudja, hogy maga nagyon sáros, majd jön és beszámol nekem.« Dehogyan számoltam be!”³¹

²⁸ Interjú Balogh Attilával, 2018. április 15.

²⁹ Interjú Vidi Józseffel, 2019. március 16.

³⁰ Menczer 2016: 80.

³¹ Interjú Fekete Ivánnal (Bogár 2016: 36).

Egyik interjúalanyunk emlékezetében úgy él, hogy amikor az édesanyja nem vállalta a „besúgó” szerepét, állását is elvesztette:

„Amikor hazajöttek 55-ben, az anyám elment dolgozni Veszprémbe a Bakony Művekhez. És egy hónap után behívták az irodára és mondták, hogy szükség lenne itt valakire, aki figyeli, hogy az embereknek milyen a hangulata, mit beszélnek az emberek. Mert úgy gondolták, hogy aki kint volt a Szovjetunióban, az hajlandó. Aztán anyám mondta, hogy nem. Úgy gondolta anyám, hogy én nem leszek besúgó. Hát már nem kellett visszamenni dolgozni neki, kirúgták. És akkor sokáig nem is kapott, még takarítónői állást sem kapott.”³²

Volt azonban, akinek az esetében sikerült a beszerzés. Rózsás János, akit a szovjet légerek tapasztalatainak önéletrajzi regénnyé formálása mellett az orosz íróhoz fűződő kapcsolata miatt is a „magyar Szolzsenyicinnak” szoktak nevezni, négy évig volt az államvédelem ügynöke.

A GULAG-VILÁG MAGYAR KRÓNIKÁSA – RÓZSÁS JÁNOS

Rózsás János minden bizonnyal azon Gulag-túlélők közé tartozott, akik a legtöbb munkát adták az állambiztonság dolgozóinak. Olyannyira veszélyes személynek gondolták, hogy 1954-től 1989-ig megfigyelés alatt tartották. Ez alatt a több évtized alatt azonban ő maga is megfigyelő lett: 1975-ben beszervezték.³³

A rendszerváltozás után folytatta ismeretterjesztő tevékenységét a magyarországi Gulag-rabok sorsáról. Nevéhez fűződik a több mint 3850 fogoly adatát magában foglaló *Gulag lexikon*,³⁴ amely az egyetlen átfogó adattár a szovjet légereket megjárta magyarokról, azonban a sok pontatlanság és ellenőrizetlen információ miatt az érintettek közül többen megkérdőjelezzik hitelességét. Besúgói tevékenysége, valamint amiatt, hogy a *Gulag lexikon*ban szereplő személyekkel gyakran nem egyeztetett adatokat közölt, Rózsás János megítélése a Gulag-túlélők leszármazottai körében is ellentmondásos.

„Nacionalista beállítottságú”

Rózsás János 1944 végén, 18 évesen, leventeként esett hadifogságba, pár hónappal később tíz év lágermunkára ítélte a szovjet bíróság. 1953-ban, Sztálin halála után szabadult, hazaérkezése után azonnal megfigyelés alá vonták. 1954-től kezdve vezettek róla vizsgálati dossziét, mégis kevés anyag maradt fenn róla, ugyanis egy másik „dosszié névmutatója szerint három oldalon át volt róla

³² Interjú Farkas Károllyal, 2018. május 1.

³³ A Rózsás Jánossal kapcsolatos jelentésekről lásd még: Murai–Németh 2020.

³⁴ Rózsás 2000.

valami, ez azonban egy pecsét szerint »csiszolás során« törölve lett”.³⁵ Szőnyei Tamás értelmezésében „a csiszolásnak becézett átvizsgálás szerint a dosszié 277 oldalról 40-re karcsúsodott”.³⁶

Rózsás az 1956-os forradalom után ismét fontossá vált a belügyi szerveknek. Operatív kartonjában, mely tömören összefoglalta veszélyességének okait, az évek során a következő terhelő adatokat sorolták fel: „kopjás kiképzésben részesült; 1956-ban Nagykanizsán a járási ellenforradalmi bizottság tagja; nacionalista beállítottságú”.³⁷ E három vád közül az első a szovjet fogságra és Gulagra hurcolásának okára utal. A Kopjás-mozgalom a II. világháború végén a szovjet megszállás ellen szerveződött, és a kommunista rendszer kialakulásának idején a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének titkosszolgálati szerveként működött.³⁸ 1945-től 1948-ig több embert elítéltek a Kopjás-mozgalomban való részvétel miatt. (A nyugat-magyarországi régióban Berkesi András, a Kádár-rendszer későbbi sikeres írója, akkor még ÁVH-s tiszt vezette az általuk aktív kémszervezetnek tartott mozgalom felszámolását.³⁹) Az, hogy Rózsásnak ténylegesen köze lett volna a kopjásokhoz, nem derül ki a dossziéjából. Mindenesre 1962-ben a „Légrádi” fedőnevű ügynök azt jelentette, hogy felvette a kapcsolatot a volt „kopjással”, Rózsással, de azontúl, hogy a volt foglyok igyekeznek egymással „szorosabb baráti kapcsolatot tartani”, csak jót tud írni róla. Az ártatlan jelentésekből persze nem derül ki, hogy Rózsás esetleg tudta, kivel beszél, s ezért volt óvatos és elővigyázatos.⁴⁰ Veszélyességének második okáról, 56-os szerepléséről összesen csak annyit tartalmaznak a dossziék, hogy 1956-ban az IBUSZ-ban dolgozott, és a forradalom idején kezdeményezője volt a munkástanács fegyveres részlege megalakulásának. A „nacionalista beállítottságú” jellemzés elsősorban a *Keserű ifjúság* című könyve⁴¹ alapján fogalmazódott meg, amit egy későbbi jelentés 1986-ból megerősített: ellenséges tartalmú önéletrajzi írásnak, szovjet-ellenes regénynek nevezte.

A megfigyelt megfigyelő

Rózsást tehát mindvégig a rendszer ellenségének tekintette az államvédelem, ez azonban nem akadályozta meg beszervezését. 1975. május 14-én a Zala megyei III/III-as osztály őrnagya, Rácz Géza titkos megbízottként végezte el ezt a feladatot. A „Jutai” fedőnevet kapott, akkor 49 éves nagykanizsai lakos beszerzésének alapja: „hazafias”. Dossziéi azonban eltűntek, így nem áll rendelkezésre anyag arról, hogy milyen feladatokkal bízták meg, kiről és mit jelentett, s azt

³⁵ Szőnyei 2013.

³⁶ Szőnyei 2013.

³⁷ ÁBTL V-145 386/15.

³⁸ A Kopjás-mozgalomról: Zsitnyányi 2002.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. Ó-13 766.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-22 447.

⁴¹ Rózsás 1989.

sem tudhatjuk, a „hazafias” alap pontosan mit takar. 1979-ben „kérte a kapcsolat megszakítását”, ezért kizárták a hálózatból.⁴²

Rózsás János később Alekszandr Szolzsenyicinnel (1918–2008) való kapcsolata miatt vált ismét fontossá az államvédelem számára. 1950-ben, Kazahsztánban találkozott először az évtizedekkel később világhírűvé vált íróval a láger könyvtárszobájában.⁴³ Barátságukról a *Gulag szigetvilág* című monumentális, a szovjet lágervilágot a legteljesebben megírt szépirodalmi műben is megemlékezik Szolzsenyicin. Szabadulásuk után az egykori orosz és magyar fogoly levelezés útján tartotta a kapcsolatot. Rózsás elbeszélése szerint 1962-ben, Szolzsenyicin első Gulag-témájú kisregényének orosz megjelenése után vette fel vele a kapcsolatot. Az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* egy évvel az orosz kiadást követően, 1963 februárjában nálunk is megjelent a *Nagyvilág* című folyóiratban, majd később könyvalakban is. Innentől kezdve az állambiztonság az olvasóiról, terjesztőiről is igyekezett minél több információt megszerezni. Rózsás megfigyelői tudtak arról, hogy a szovjet író és ő rabtársak voltak, 1982-ben egy „napi információs jelentés szerint Rózsás kapcsolatot tart fenn Szolzsenyicinnel”.⁴⁴

Talán Szolzsenyicin könyve is inspirálta Rózsás Jánost, hogy megírja saját történetét. 1982-ben Nyugat-Németországba juttatta Gulag-naplóját, melyből részleteket közölt a kinti emigránsok által szerkesztett *Új Látóhatár*, erről pedig beszámolt a Szabad Európa Rádió. Mindezek után előkészített akciónak tekinthetjük az 1985. szeptember 7-i ellenőrzést, amelynek során Zalakaros környékén átvizsgálták azt a gépkocsit, amelyben Rózsás is utazott „egy nagyméretű csomaggal”. Ez volt az akkor már teljes mű, az 1032 oldalas *Keserű ifjúság* két példányban, fekete műbőrbe kötve. A jelentésekből nem derül ki, Rózsás hol akarta megjelentetni vagy terjeszteni, a könyvet mindenesetre lefoglalták. A kihallgatás során Rózsás a sokszorosítást végző személyre vonatkozó kérdésre nem válaszolt. A könyv teljes terjedelmében végül 1986-ban jelent meg Münchenben, a kiadást Borbándi Gyula, németországi emigráns, a Szabad Európa Rádió munkatársa intézte.⁴⁵

Nem csupán könyve kiadását, hanem nyilvános szerepléseit is igyekeztek ekkortájt megakadályozni. 1986-ban Nagykanizsán előadásra készült, egy szerveződő baráti kör, a Nagykanizsai Városvédő Baráti Kör tagjai előtt. Az előadást a Zala megyei párttitkár és Nagykanizsa tanácselnök-helyettese megakadályozta, a társaság tagjait pedig „operatív ellenőrzés alá” vonták.⁴⁶

A Szabad Európa Rádió több mint ötven részletben tervezte a könyv előadását, amiért 6000 nyugatnémet márkát utaltak volna Rózsásnak. A honoráriumról is tudott az állambiztonsági szolgálat, mint ahogy – telefonjának lehallgatá-

⁴² ÁBTL 2.2.2. 238 583. számú 6-os karton.

⁴³ Elhangzik Sára Sándor dokumentumfilm-sorozatában, a Rózsás Jánossal készített interjúban (Sára Sándor: *Nehézsorsúak*, 2003).

⁴⁴ ÁBTL 3.1.2. M-42 169/266.

⁴⁵ ÁBTL 271. Zala-23/1985.

⁴⁶ ÁBTL 271. Zala-3-53/7/1986.

sából – arról is, hogy 1989-ben előadást tervez börtönélményeiről *Egy különösen nehéz magyar hadifogoly sorsa a Gulágon* címen a Jurta Színházban.⁴⁷ Ezt az előadást már nem akadályozták meg a belügyi szervek. Operatív kartonját 1989-ben zárták le.

Rózsás János a Gulag-túlélők családjának emlékezetében

A Gulagot megjárt túlélők gyermekei a trauma családon belüli elhallgatása miatt sokszor még felnőtt korukban is nagyon keveset tudnak a szülő szenvedéstörténetéről, ezért a visszaemlékezések, a naplók sokat segítenek az átélt tapasztalatok megismerésében, illetve abban, hogy egyáltalán elképzelhetővé váljék a Gulag-sors. Egyik interjúalanyunknak, akinek édesapja 9 évet töltött szovjet munkatáborokban, de korai halála miatt keveset osztott meg a történetéről, sokat segített a *Keserű ifjúság* a fogolyélet megismerésében. „Volt az az ember, akit úgy hívtak, hogy Rózsás János, ki egy zalai születésű krapek volt, leginkább ez tükrözi azt a történetet, amit az én apám is végigjárt. Mert ő szerintem, ugyanazon a vonalon ment [...]. Tehát abból tudtam meg sokat.”⁴⁸

Másik interjúalanyunk arról számolt be, hogy a *Keserű ifjúság* szembesítette a rabok, s így apja szenvedéseivel. „Elkezdtem olvasni a Rózsás Jánosnak a könyvét. Megmondom őszintén, nem tudtam kiolvasni, mert begörcsölt a gyomrom. Ilyen borzalmas az eleje, akkor mit élhetett át az édesapám?” A Gulag-túlélőket és családtagjaikat összetartó szervezet, a SZORAKÉSZ tagjai között ismertté vált Rózsás beszervezése, így ő is hallott róla, és bár a részleteket nem ismerte, befolyásolta véleményét. „Utólag derült ki, hogy Rózsás János milyen volt mellette. Döbbenetes, nehezen tudtam feldolgozni ezt. Nem gondoltam volna róla így a könyv alapján. Nem gondoltam volna, hogy lényegében kettős életet élt.”⁴⁹

Rózsás a Kádár-rendszerben – a tiltás ellenére – sok egykori rabtársával tartotta a kapcsolatot. Egyik interjúalanyunk, egy volt Gulag-rab felesége visszaemlékezése szerint „nagyon, nagyon, nagyon rendes ember volt. Olyan józan, akin tudott, azon segített. Legalábbis én úgy emlékszem rá” – s megmutatta a képeslapokra fogalmazott névnap-i köszöntőket.⁵⁰

A kapcsolattartás veszélybe is sodorta egyiküket, legalábbis interjúalanyunk így értelmezi a történeteket.

„Konkrétan a Rózsás Jánosról a történet az, hogy apám túlélte és írt, megvan a levél még, írt egy levelet Nagykanizsára a katolikus plébánosnak, hogy: »Tisztelt uram, most jöttem meg túlélőként a Szovjetunióból. És volt egy nagyon ragyogó fiatal-

⁴⁷ ÁBTL 271. III/iii-49/1989.

⁴⁸ Interjú Pintér Zoltánnal, 2018. március 24.

⁴⁹ Interjú Hajnal Tiborral, 2018. augusztus 2.

⁵⁰ Interjú Balogh Lajosnéval, 2018. május 18.

ember társam, Rózsás János. Ha tudja az elérhetőségét, akkor ezt a levelet továbbítsa neki, ez a címe.« Így vették fel utólag a kapcsolatot egymással.”⁵¹

A levelezés miatt azonban 1960-ban „becsukták megint” – a visszaemlékező szerint a tiltott kapcsolattartás alapján. A határ átlépése után a „magyar elvtársak” ugyanis megfenyegették a hazatérő rabokat, hogy senkinek nem beszélhetnek arról, ami velük történt, különben családjukkal együtt visszakerülnek a szovjet lágerekbe. Ez a fenyegetettség hosszú időre, többeknél életre szólóan meghatározta a múlt családon belüli kommunikációját.

Rózsás nem csupán a könyvén keresztül, hanem személyesen is hozzájárult a szülők történetének pontosabb, árnyaltabb megismeréséhez. Gyakori jelenség, hogy az ifjú vagy már felnőtt gyermek nem első kézből, a lágert megjárt szülőtől, hanem volt rabtársaktól vagy más visszaemlékezőktől ismerte meg a Gulag-élet részleteit. „Rózsás János az apjának tekinthette az én apámat. Én apám halála után a Rózsás Jánostól többet tudtam meg apámról, mint az apámtól magától. Nyilván 89 után.”⁵² Másik interjúalanyunk, akinek édesapja kilenc évet töltött lágerben, így beszélt Rózsással való találkozásáról:

„Még a rendszerváltozás előtt megkerestem. Nagyon tartózkodóan fogadott. Nem tudta, hogy nem vagyok-e egy provokátor. Ő is egy állandóan megfigyelt ember volt. A Szolzenyicinnel való ismeretsége miatt is ő a figyelem középpontjában volt. Bekopogtam hozzá, és mondtam neki, hogy beszéljünk, engem ez nagyon érdekel. Elmondtam az édesapám történetét, de azt mondta, ő tudja, ismerte. Az ő könyvében olvastam apámról, azt hiszem a Rózsásnak a *Gulág lexikon*jában, és rendkívül büszke voltam rá a későbbiekben. Mindenki olyan ártatlan bárány volt, és édesapámról azt írja, hogy az orosz hatóságok szerint terrorista, anarchista. Az orosz rendszer ádáz ellensége. Mintha kenegettek volna hájjal.”⁵³

A Gulag-túlélők leszármazottaival készített interjúink során többen kiemelték, hogy a *Gulág lexikon* komoly vitát váltott ki az egykori rabok között: „A Rózsás olyan adatokat írt le az apuról, ami nem igaz. Az apuval nem egyeztetett, nem kérte az engedélyét. [...] A SZORAKÉSZ-ben iszonyatosan felháborodtak. Egy csomó emberről nem valós adatok jelentek meg.”⁵⁴ Másik interjúalanyunk – annak a Balogh Lászlónak a fia, akiről az előző fejezetben írtunk –, szintén rendszeres látogatója a SZORAKÉSZ összejöveteleinek. Véleménye szerint „készült egy könyv, ami által nagyon nagy szakadás történt a SZORAKÉSZ-en belül. Egy túlélő írta meg. A Rózsás.” Beszervezésére célozva úgy fogal-

⁵¹ Interjú Erdődi Leventével, 2018. július 1.

⁵² Interjú Erdődi Leventével, 2018. július 1.

⁵³ Interjú Balikó Mihállyal, 2018. július 17.

⁵⁴ Interjú Pregitzer Fruzsínával, 2018. április 16.

mazott: „A Rózsás azért inkább lefeküdt, én úgy gondolom, annak a rendszernek, csak azért, hogy megíródhasson a könyv.”⁵⁵

Az interjúk során tehát azt tapasztaltuk, hogy Rózsás János emléke élénken él számos egykori Gulag-fogoly családjában, megítélése azonban a leszármazottak körében korántsem egységes. Vannak, akik úgy látják, könyvei jelentős mértékben hozzájárultak a rabok szenvedéseinek és egyáltalán a Gulag létezésének megismertetéséhez, másokban épp ellenkezőleg, indulatot kelt nevének említése. Ebben leginkább ügynök múltja és a *Gulag lexikon* tévedései játszanak szerepet.

HORTHYSTA TISZT, SZOVJET ELÍTÉLT, TÉESZKÖNYVELŐ – JELENTÉSEK EGY VOLT GULAG-RABRÓL

Balikó Mihályt, az ÁBTL-ben őrzött dossziéja szerint, közel tíz évig megfigyeltette a III/III-as ügyosztály: saját falubelije vagy egy környékbeli írta róla a jelentéseket. Balikó a II. világháborúban tisztként szolgált a fronton, majd 1945 után a Kopjás-mozgalomhoz csatlakozott. 1949-ben 25 év lágermunkára ítélték. Számos sorstársához hasonlóan 1955-ben érkezett vissza Magyarországra, azonban csak több hónapos jászberényi fogság után térhetett haza Püspökmolnári községbe. Hosszan tartó megfigyelésének talán ez is oka volt: Jászberényben a különösen veszélyesnek tartott elítélteket gyűjtötték össze. Operatív kartonja szerint a „terhelő adatok” a következők voltak: 1947-ben tagja lett egy kémszervezetnek, 1949-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága 25 évi szabadságvesztésre ítélte, 1969. februárban izgatás gyanúja miatt nyomozást rendeltek el ellene (a Vas Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya), áprilisban megszüntették a nyomozást bizonyíték hiánya miatt.⁵⁶

A faluban a volt csendőrök és politikai elítéltek megfigyelése az 1959-ben beszerzett „Kelemen Sándor” fedőnevű informátor feladata volt.⁵⁷ „Kelemen” a volt rendszerben, a „felszabadulás” előtt funkciókat betöltő személyekről készített jelentést. Ez három embert érintett, a volt csendőrt, a nyilas vezetőt és a volt „horthysta tisztet”, Balikót, ahogy a jelentésekben rendszeresen nevezték. Leggyakrabban vele kapcsolatban kapott feladatot: figyelje meg kapcsolatait, ismerje meg a rendszerre vonatkozó véleményét, „ellenséges kijelentéseit”.

Bár a szovjet bírósági ítélet volt nyilvántartásának oka, s ez adta a kiindulópontját az 1959 utáni megfigyeléseknek (szinte valamennyi, az ügynök által írt jelentés értékelésében szerepel, hogy szovjet elítéltről van szó), Balikó Mihály mégsem a Gulag-kapcsolatai miatt volt fontos az államvédelem számára. A Politikai Osztályt elsősorban az „ellenforradalom” alatti tevékenysége, valamint közvetlenül a háború előtti kapcsolatai érdekelték. Az első jelentések szerint 1956 alatt „nyílt ellenforradalmi tevékenységet” nem fejtett ki, de kijelentette, hogy „szívesen

⁵⁵ Interjú Balogh Attilával, 2018. április 15.

⁵⁶ ÁBTL 2.2.1. I/12.3./1251.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.2. M-27 003.

felment volna Budapestre, biztosítva volt neki a hely a parlamentben”.⁵⁸ Ezt fia is megerősítette, tudott róla, hogy értesítést kapott a forradalom napjaiban: „56-ban kapott egy táviratot, nagyon sokáig őrizgették, aztán elkeveredett. Hogy gyere, várunk, Budapestre”.⁵⁹ Ez a mondat elég volt ahhoz, hogy az állambiztonság éveken keresztül nyomatékosan az 1956-os eseményekkel kapcsolatban esetlegesen kifejtett véleményéről próbáljon minél több információt szerezni. „Kelemen” azonban tíz év alatt sem tudott jelentős rendszerellenes tevékenységről hírt adni. Az informátor elsősorban a Vadalma nevű kocsmában gyűjtötte az adatokat, arról a gyanús magatartásról számolt be például, hogy „[e]gyik pultmelletti sarokban fejüket összedugva beszélgetek”, de előfordult, hogy személyesen is beszélt Balikóval a házában. Kiderült róla hogy, gyakran hallgatja barátaival a nyugati rádiót, várják a rendszer megváltozását.⁶⁰ 1960-tól az informátortól azt várták, számoljon be a téveszítéssel kapcsolatos ellenállásról. Balikó – a jelentés szerint – harcisan tiltakozott a téesz ellen, s azt mondta a Vadalmában: „[S]zeretnék olyan fickóra akadni, aki a kisujjával is hozzám ér. Az biztosan elbúcsúozhat a földi hozzátartozói-tól, mert a nagykést elhelyezem a csizmaszáramban.”

A jelentések szerint Balikó népszerű ember volt, főleg az „osztályidegenek” körében. Előfordult, hogy dicsekedett háborús tetteivel: három napig egyfolytában lőtte a ruszkikat géppuskával. A „szovjet fogságról” azonban ritkán esett szó. Egy ízben Balikó arról panaszkodott, hogy amikor könyvelőnek nevezték ki, feljelentették a minisztériumban, hogyan lehet könyvelő, aki kém volt. 1965-től a jelentések szerint már nem járt el sehová, inkább családja körében töltötte idejét, politikai kérdésekkel nem foglalkozott. Nem látogatták idegenek, tehát nem tartotta a kapcsolatot a volt rabtársaival. A legtöbb, amit vele szemben a jelentések alapján megfogalmaztak, hogy „elősegíti a társadalmi szervek beosztottjai iránti gyűlöletet”, és téeszellenes tevékenységet folytat, például 1967-ben kijelentette, hogy a földet adják vissza a parasztoknak.⁶¹

„Egy bőrkabátos bácsi”

Interjút készítettünk ifjabb Balikó Mihállyal, aki különösen felkészült és tájékozott édesapja sorsáról. Az „izgatás gyanúja” miatt 1969-ben indított eljárásra és annak következményeire így emlékszik:

„A téeszben 220 ember előtt elmondta ezt a történetet, a sikkasztást. És mondta, hogy ő nem tűri el, hogy az ő közösségét így megrovidítsék. Másnapra már kapott is egy beidézését az elhárításra, meg megjelent a *Vas Népében*, hogy a rovott múltú, fasiszta könyvelő meg akarja buktatni a tisztességes pártot, téeszelnököt. Egy éven keresztül tartott. Részben fölfüggesztették az állásából. Nagyon nehéz időszak volt

⁵⁸ ÁBTL 3.1.2. M-27 003/1.

⁵⁹ Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.2. M-27 003/1.

⁶¹ ÁBTL 3.1.2. M-27 003/1.

akkor. Állandóan házkutatások voltak. Bejártak hozzánk, elvették a jogosítványát, ne tudjon közlekedni az autójával. [...] Egy évig járta a bíróságot. [...] Igazából itt összefogott a pártvezetés, és úgy gondolták, hogy ezzel egzisztenciálisan teljesen tönkreteszik.”⁶²

A megfigyelésekről is vannak élményei, egyiket a következőképpen beszélte el.

„Amúgy is állandó megfigyelés alatt álltak ezek az emberek. [...] Nekem van egy gyerekkori élményem. Abban a szobában volt. [...] Ott volt a könyvtárszoba. Ott laktak a szüleim, nekem volt egy kicsi szobám. Egyszer egész kis gyerekként engem itt hagytak. Nagyon katonásan neveltek bennünket, engemet. Szomszédasszonyra rá voltam bízva. Ez 68–69-ben lehetett, 10 éves lehettem. Éreztem, hogy valami van ott a másik szobában. Kijöttem és egy bőrkabátos bácsi ott állt a könyvtárszobánál és rázogatta a könyvekből a papírokat. Erősen keresgélt. Aztán mérgesen rám nézett, összehajtotta a könyvet, akkurátusan visszadugta a helyére, aztán távozott, elment. [...] Azt hitte, hogy nincs itthon senki. Kifigyelték, hogy a család elment, és nem vették észre, hogy a kisgyerek az itthon maradt.”⁶³

* * *

Az egykori Gulag-rabok ma már hatvanas-hetvenes éveikben járó gyermekeivel készített interjúink alapján két dolog határozottan látszik. Egyrészt az emlékezetükben úgy él, hogy a szülőt hosszú ideig megfigyelte, ellenőrizte a hatalom. Ahogy egyikük fogalmazott: „a rendszer rajtuk tartotta óvó szemeit”.⁶⁴ Másrészt a család történetének rekonstrukciójában a „szemmel tartottság”⁶⁵ állapota alapvetően befolyásolja a családtagoknak önmagukról és a társadalomban elfoglalt helyükről kialakított képét. Úgy tekintenek a szocializmus évtizedeire, mint amikor a szülő(k) „szovjet fogsága” miatt családjuk „más”, hátrányosan megkülönböztetett státuszban volt.

A megfigyelések – még ha a legtöbb esetben véget is értek a Kádár-rendszer második felében – fenntartották a fenyegetettség érzését, ami évtizedeken keresztül meghatározta a Gulag rabtelepeit megjárt emberek életét. Jól szemlélteti ezt Menczer Erzsébet elbeszélése, aki szervezőként jelen volt 1988 végén a volt foglyok első „hivatalos” találkozásán.

„Ezek az emberek kis bőrdöngőkkel meg táskákkal jöttek. És akkor megkérdeztem, miért kell táskát hozni. Hát ők hoztak háromnapi hideg élelmet meg egy váltás ruhát. Miért? Rettegtek attól, hogy találkozni a többiekkel. Mert megfenyegették őket, hogy nem beszélhetnek, meg nem találkozhatnak. Akkor elviszik őket újra.”⁶⁶

⁶² Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁶³ Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.

⁶⁴ Interjú Fekete Zoltánnal, 2018. március 29.

⁶⁵ Interjú Pintér Zoltánnal, 2018. március 24.

⁶⁶ Interjú Menczer Erzsébettel, 2018. május 13.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.2.1. I/12.3./1251. Balikó Mihály.
- 2.2.2. „Jutai” fedőnevű ügynök 6-os kartonja.
- 3.1.2. M-22 447. „Légrádi” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 3.1.2. M-27 003. „Kelemen Sándor” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 3.1.2. M-42 169/266. „Józan Miklós” fedőnevű ügynök munkadossziéja.
- 3.1.5. O-9698/5/70. Volt hadifoglyok rehabilitációja.
- 3.1.5. O-16 615. Bp. XII. ker. politikailag kompromittált személyek.
- 271. Zala-23/1985. Rózsás János.
- 271. Zala-3-53/7/1986. Rózsás János.
- 271. III/iii-49/1989. Rózsás János
- V-143 319. Szovjetunióból hazatért foglyok ítéletei.
- V-145 386/15. Szovjetunióból hazatért elítéltek.

Az interjúkat Murai András és Németh Brigitta készítette, az interjúk a szerzők tulajdonában vannak:

- Interjú Balikó Mihállyal, 2019. augusztus 17.
- Interjú Balogh Attilával, 2018. április 15.
- Interjú Erdődi Leventével, 2018. július 1.
- Interjú Farkas Károllyal, 2018. május 1.
- Interjú Fekete Zoltánnal, 2018. március 29.
- Interjú Hajnal Tiborral, 2018. augusztus 2.
- Interjú Lippert Ferencsel, 2018. július 6.
- Interjú Menczer Erzsébettel, 2018. május 13.
- Interjú Pintér Zoltánnal, 2018. március 24.
- Interjú Pregitzer Fruzsínával, 2018. április 16.
- Interjú Vidi Józseffel, 2019. március 16.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bogár Ildikó 2016: *Nyolcszázézer. Elhallgatott történelem. Interjú a Gulág túlélőivel.* Budapest.
- Bognár Zalán 2017: *Gulag, Gupvi, „malenkij robot”. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban.* Budapest.
- Menczer Gusztáv 2016: *A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiirtásának színterei.* Budapest.
- Murai András – Németh Brigitta 2020: Jelentések a Gulág magyar krónikásáról. *Napi Történelmi Forrás* <https://ntf.hu/index.php/2020/02/18/jelentesek-a-gulag-magyar-kronikasarol-rozsas-janos-a-magyar-szolzsényicin-tortenetel/> – utolsó letöltés: 2020. február 21.
- Rózsás János 1989: *Keserű ifjúság.* Budapest.
- Rózsás János 2000: *Gulag lexikon.* Budapest.

- Stark Tamás 2006: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest.
- Stark Tamás 2016: „...Akkor aszt mondták kicsi robot”. *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest.
- Szolzsényicin, Alekszandr 2018: *A Gulag szigetvilág*. Budapest.
- Szőnyi Tamás 2013: Késérő felnőttkor. Szolzsényicin, Rózsás János és az állambiztonság. *Magyar Narancs* <https://vakbarat.magyararancs.hu/belpol/keseru-felnottkor-87322> – utolsó letöltés 2020. január 3.
- Varga Éva Mária 2010: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest.
- Zsitnyányi Ildikó 2002: Egy „titkos háború” története. *Hadtörténeti Közlemények* (115.) 4. 1086–1101.